

**ԲԱՍԵՆԻ ԽՈՍՎԱԾՔԸ ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶՈՒՄ
(ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ)*¹**

DOI: 10.54503/2738-277X.2024.1(21)-61

Խաչատրյան Հասմիկ

բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
ավագ գիտաշխատող. Hasmikkhach1960@gmail.com

Բանալի բառեր. Կարնո բարբառ, Բասենի խոսվածք, հոգնակի թիվ, սեռական հոլով, բացառական հոլով, անձնական դերանուն, ածական:

Ներածություն

Բարբառագիտության խնդիրներից կարևորում ենք բարբառների և խոսվածքների արդի վիճակի նկարագրությունը՝ նկատի ունենալով, որ հայ ժողովրդի գաղթերն ու բռնագաղթերը, հատկապես 1915 թ. ցեղասպանությունը, նաև կենսական, կրթական միջավայրը, գրական լեզուն մեծապես ազդել են բարբառների և խոսվածքների հնչյունական, բառապաշարային և քերականական առանձնահատկությունների վրա: Շիրակի մարզ կատարած գիտարշավների ընթացքում, ըստ մեր դիտարկումների, չնայած Գյումրու և մարզի տարածքի այլ խոսվածքների հնչյունական համակարգի և բառապաշարային շերտի ընդհանրությանը և օրինաչափություններին, առկա են նաև զգալի տարբերություններ, որոնք

* Ներկայացվել է 24.05.2024, գրախոսվել՝ 12.06.2024:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6B111 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

դրսևորվում են ձևաբանության մեջ, մասնավորապես՝ սահմանական եղանակի կազմության և բայի խոնարհման համակարգում:

Շիրակի մարզի բարբառային միավորները հայ բարբառագիտության մեջ բավարար ուշադրության չեն արժանացել և մեխանիկորեն ընդգրկվել են Կարնո բարբառի մեջ: Գ. Զահուկյանը այս բարբառում ներառել է Կարինի, Լենինականի, Բաբերդի, Խնդաձորի խոսվածքները²:

Բացի բնիկներից՝ Շիրակի մարզում բնակություն են հաստատել նաև 19-րդ դարի ռուս-պարսկական, ռուս-թուրքական պատերազմների, ինչպես և 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանության հետևանքով տեղահանված հայեր: Գաղթելով Մուշից, Ալաշկերտից, Խնուսից, Բասենից, Կարսից, Կարինից, Բուլանուխից, Խուրից, Բիթլիսից՝ յուրաքանչյուրն իր հետ բերել է հայրենի օրրանի բարքերն ու սովորությունները, նաև մայրենի բարբառը:

Շիրակի մարզի բնակավայրերում մեծ թիվ են կազմում Բասենից գաղթածները: Նրանք վերաբնակվել են Ախուրյան, Արթիկ, Անի, Ամասիա, Աշոցք համայնքների մի շարք գյուղերում³:

Կարնո բարբառը Կը ճյուղի ամենատարածված բարբառներից է: Կենտրոնը եղել է Կարին քաղաքը: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ Կարնո բարբառով էին խոսում նաև Բասենում⁴:

Որպես Կարնո բարբառի Բասենի մի խոսվածքի դրսևորում՝ քննության ենք ենթարկել Արթիկի Մեծ Մանթաշ բնակավայրի բարբառային միավորը: Այս գյուղի բնակիչների գերակշռող մասը Բասենից եկածներ են: Ըստ բարբառախոսների հաղորդած տեղե-

² Գ. Զահուկյան, *Հայ բարբառագիտության ներածություն* (այսուհետև՝ ՀԲՆ), Ե., 1972, էջ 132:

³ Տե՛ս Լ. Գևորգյան, *Շիրակի տարածքի խոսվածքների փոխհարաբերությունը* (այսուհետև՝ ՇՏԽՓ), Ե., 2012, էջ 11-12:

⁴ Հ. Աճառյան, *Հայերեն գաղափարական բառարան*, Թիֆլիս, 1913, էջ 2:

կությունների և Սանասար Բաղդասարյանի՝ Մեծ Մանթաշ գյուղի (նախկին անունը՝ Մեծ Արախավալի) բնակիչների նախնիները գաղթել են 1830 թ. Արևմտյան Հայաստանի Ստորին Բասեն գավառակի Խորասան, Ծառս, Վերին Բասենի Գոմաձորեր գյուղերի ավելի քան 50 և Մշո գավառի երկու բնակավայրերից (Վարտեկ և Աշխեն)⁵: «Մեր գյուղը, Մեծ Մանթաշ» գրքի հեղինակի՝ Ս. Բաղդասարյանի վկայությամբ՝ «Մեծ Մանթաշ ներգաղթածների կորիզը և գաղթի կազմակերպիչները եղել են խորասանցիները»⁶:

Բասենը Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի գավառներից է: Անունն ունի տոհմա-ցեղային ծագում. կապված է համանուն փասիաններ կամ բասիաններ ցեղանվան հետ, որի մասին հիշատակում են դեռևս Քսենոֆոնը, Փ. Բուզանդը, Եղիշեն, Ղ. Փարպեցին, Մ. Խորենացին և այլք⁷: Խորասանը Արևմտյան Հայաստանի Էրզրումի նահանգի Ստորին Բասեն գավառակի վարչական կենտրոնն է եղել: Խորասանի հայերը 1828-1830 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո ռուսական նահանջող զորքի ուղեկցությամբ բռնել են գաղթի ճանապարհը⁸: Գալով Արևելյան Հայաստան՝ նրանց մի մասը բնակություն է հաստատել Շիրակի մարզի Մեծ Մանթաշ գյուղում:

Մեծ Մանթաշ գյուղի բնակիչները, որպես բասենցիներ, խոսում են նույն՝ Կարնո բարբառով⁹: 2023 թ. հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրի շրջանակում կատարած հարցումներով այս բնակավայրի խոսվածքը գրանցել ենք

⁵ Սանասար Բաղդասարյան, *Մեր գյուղը, Մեծ Մանթաշ (1830-2015)*, Ե., 2015, էջ 10:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10-12:

⁷ Հայկական Սովետական հանրագիտարան, հ. 2, Ե., 1976, էջ 301-302: Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Ե., 1986, էջ 610:

⁸ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Ե., 1988, էջ 794:

⁹ Հ. Աճառեան, *Հայերեն գաղառական բառարան*, էջ 2:

նույն գյուղի բնակչուհի Նունիկ Խաչիկի Պողոսյանի (ծնվ. 1960 թ.) և այլ բարբառախոսների օգնությամբ:

Սույն հոդվածի նպատակն է համաժամանակյա մեթոդով քննել Շիրակի մարզի Մեծ Մանթաշ գյուղի խոսվածքը՝ որպես Կարնո բարբառի Բասենի բարբառային մի միավորի դրսևորում:

Գ. Զահուկյանը, ըստ բազմահատկանիշ-վիճակագրական դասակարգման, Կարնո բարբառն ընդգրկել է հայերենի բարբառների արևմտյան խմբակցության Փոքր Ասիայի կամ արևմտյան բարբառախմբի կազմում՝ որպես առանձին միավոր (ՀԲՆ, էջ 132-133): Հոդվածում անդրադարձել ենք սույն խոսվածքի քերականական առանձնահատկություններին:

Քերականական առանձնահատկություններ

Մեծ Մանթաշի խոսվածքի անվանական համակարգում դրբ-սևորված են բավականին ուշագրավ իրողություններ: Բացի թվաձևային *-էր* (եր), *-ներ* (ներ) տարածված հոգնակերտներից, գործածվում են նաև *-ք*, *-իք*, *-դիք*, *-ան*, *-անք*, *-դանք*, *-էնք*, *-օնք* վերջավորությունները, որոնք միմյանց նկատմամբ գտնվում են լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ՝ որպես նույն քերականական իմաստն արտահայտող ձևույթներ: Դրանց ընտրությունը պայմանավորվում է թվանիշ հիմքերի վանկաքանակությամբ և իմաստային առանձնահատկություններով: *-էր* թվանիշ թեքույթ են ստանում միավանկ բառերը (*ջ' ուր-ջ' ըրէր, տուն-տընէր, միս-մըսէր, թէլ-թէլէր* ևն): Ինչպես երևում է օրինակներից, *ու*, *ի* ձայնավորներով միավանկ բառերի հոգնակի թվաձևերի հիմքը հնչյունափոխվում է: *-էր* հոգնակերտով են կազմվում նաև որոշ կենդանիների՝ միավանկ հիմքով անունների հոգնակի թվի ձևերը (*հ' առճ-հ' առճէր, կօվ-կօվէր, ուլ-ուլէր* ևն):

Հարկ է փաստել սակայն, որ միավանկ հիմքով որոշ կենդանիների անունների հոգնակի թիվը ձևավորվում է նաև *-ան* կամ *-անկ* հոգնակերտներով. այն, ի դեպ, ավելի գործածական է տարեցների խոսքում: Օրինակ՝ *էձ-իձանկ, էշ-իշան/էշեր, գ էլ-գ իլան, ձ իձ-ձ իանկ/ձ իան*: Երբեմն հոգնակիի կազմության երկձևություններով դրսևորվում են բառի նրբիմաստները: Այս առումով ուշագրավ է, որ հոգնակիի երկու ձևերն օժտված են իմաստային տարբերություններով. *էշեր-ը էշ* բառի հոգնակի թիվն է, իսկ *իշվանկ-ը* գործածվում է մարդկանց մասին խոսելիս՝ հեզնական-ծաղրական իմաստով (Իշվանկը չէին հասկըծե, թե ինձ ք'ըդի էնէին, Գ'ելօյի իձանն էլի էգան):

-Ան հոգնակերտ են ստանում նաև *ցյուղ* և *տեղ* բառերը՝ *գ էղ-գ էղան, տեղ-տեղան* (Էղ տեղանը յես շաղ էմ էղե: Վերի գ էղանը ջ'ուրը ք'երէն զը Ալազյազու):

Բազմավանկ բառերի հոգնակին խոսվածքում կազմվում է *-ներ* հոգնակերտ վերջավորությամբ (*հ'ախպուր-հ'ախպըրներ, հ'աղիկ-հ'աղկըներ, աման-ամըներ, ք'երան-ք'երըներ, օսկօռ-օսկըրներ, ք'անջար -քանջըրներ, ծաղիգ-ծաղգըներ, յերէս-յերէսներ* են): Ձայնավորով վերջացող բազմավանկ բառերը, բացի *-ներ* հոգնակերտ վերջավորությունից, ստանում են նաև *-ք, -դանք, -դինք* հոգնանիշ թեքություններ՝ հաճախ զուգահեռաբար (*քեռի-քեռէկ/քեռվը-դանկ, խընամի-խընամիկ/խընամդօնկ, հօրկուր-հօրկուրներ/հօրկըրդանկ* են):

Ք հոգնակերտ (խոսվածքում՝ *կ*) են ստանում *ի*-ով, նաև գրաբարում *այ*-ով վերջացող բառերը, որոնցում *այ>է* (*հայլի-հայլիկ, գ էղածի-գ էղածիկ, դ ըրածի-դ ըրածիկ, խընամի-խընամիկ, սադանա-սադանէկ, ճամպա-ճամպէկ, հ'արգա (ակոռ)-հ'արգէկ, գ ուլբա-գ ուլբէկ*):

Ուշագրավ է, որ Բասենի այս խոսվածքում *հ*-ով վերջացող ուրոշ բառերում *ք* հոգնակերտից առաջ *ի* ձայնավորը դառնում է *է*: Օրինակ՝ *գ՛ ինի-գ ինէկ, քէռի-քէռէկ, քէնի-քէնէկ (Գ ինէկը դ՛ ըրին սեղնին: Քէռէկը յէսօր ք՛ ըղի գան, օր խաշ ուղէնկ)*: Կարծում ենք՝ այս հնչյունափոխությունը տեղի է ունեցել *այ*-ով վերջացող բառերի համաբանությամբ:

Ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող մի շարք գոյականներ ստանում են *-իք (իկ), -օնք (օնկ), -ղիք (ղինկ), -դանք (դանկ), -վըդանք (վըդանկ)* հոգնակերտները (*ամնիկ, կընիզմատտիկ, խընամօնկ//խընամղիկ, ախպըրդանկ//ախպըրդինկ//ախպըրդիկ, կընզըտիկ, մատտիկ, քուրվըղիկ, տէկըրդի(ն)կ //տէկըրդանկ, տիրվըդանկ//տէրէր, մօրկըրդիկ//մօրկըրդանկ, քէռէզընտիկ, տէգէրզընտիկ, քէռվըդանկ* են):

Հանդիպում են նաև մի շարք այլ գոյականներ, որոնք ստանում են վերոբերյալ հոգնակերտները (*հօկվըդանկ, ջօրվըդանկ, թըշնամօնկ* են): Շիրակի մարզի խոսվածքներում *կին* բառի հոգնակին բարբառներում տարածված *կընզըտիկ* հոգնակի փոխարեն գործածվում է համառոտված *կընտիկ* ուշագրավ տարբերակով, որը գործածվում է նաև բառաբարդումներում (քեռակիններ՝ *քէռէզընտիկ, տեգէրկանայք՝ տէկէրկընտիկ*):

Հարկ է նշել, որ ըստ Հ. Աճառյանի, Ա. Ղարիբյանի և Հ. Մըկըրտչյանի՝ Կարնո բարբառում գործածվում է նաև *-ստան (-էստան)* հոգնակերտը (Հ. Մկրտչյանը հիշատակում է նաև *-վի-ն*)¹⁰, որը, սակայն, Բասենի հիշյալ խոսվածքներում այսօր այլևս գործածական չէ:

¹⁰ Հ. Մկրտչյան, *Կարնո բարբառը*, Ե., 1952, էջ 44-46, Ա. Ղարիբյան, *Հայ բարբառագիտություն*, Ե., 1953, էջ 408, Հ. Աճառյան, *Հայ բարբառագիտություն, Ուրուագիծ և դասաւորութիւն հայ բարբառների*, Մոսկուա-Նոր Նախիջևան, 1911, էջ 108:

Անվանական հոլովման համակարգում ձևային արտահայտությամբ հատկանշվում են ուղղական, սեռական-տրական, բացառական, գործիական հոլովածները: Սեռական-տրական հոլովածները կազմվում են հոլովանիշ թեքություներով և հնչյունական հերթագայություններով:

Ի-ն ամենատարածված և ընդհանրական հոլովանիշ թեքություն է եզակի թվում: Այս հոլովման են ենթարկվում գրաբարյան - *ք* հոգնակերտով բառերը (*հ'աշկի, մըտկի, ձ'էնկի, շէմկի, մէշկի, խէշկի* են), անձնանունները (*Առշագի, Անուշի, Հ'արուտի, Սատիգի, Տիկոնի, Կարոյի* են), կենդանիների և թռչունների անունները (*հ'առճի, գ'օմշի, կադվի, խօզի, օշխըրի, արձըվի, կակավի, հավի, դօխի, թուտագի* են): Հարկ է փաստել սակայն, որ բացառություն են *էշ, գ'էլ, էձ* բառերը, որոնք Բասենի խոսվածքներում դրսևորվում են *ու* հոլովիչով (*իշու, գ'իլու, իձու*): *Ի* հոլովման են պատկանում նաև գրաբարյան *ն* վերջնահնչյունով բառերը, որոնք գրաբարում պատկանել են *ա* ներքին, իսկ արդի գրական հայերենում՝ *ան* արտաքին հոլովման (*ք'էռի, գ'առի, թօռի, ձ'ըզի, ձ'էռի* են): Ուշագրավ է, որ *ն* վերջնահնչյունով որոշ բառեր զուգահեռաբար ենթարկվում են նաև *ան* հոլովման, սակայն *ն*-ի անկմամբ: Օրինակ՝ *յէզա, դ'ըռա* (*Յէզա* պօճեն մի՛ քաշէ: *Դ'ըռա* շէմեն վօղը յերգընծուծ նէս): *Ի* հոլովանիշ թեքություն ընդգրկում է նաև փոխանվանաբար գործածվող մյուս խոսքի մասերը (*մէնձի, ձերմըզի, հառպաձի, ըսօղի, էպօղի* են):

Տեղանունների սեռական հոլովը ևս կազմվում է՝ բառի վերջին ավելացնելով *-ի* հոլովանիշ թեքությոթը (*էրէվընի, Սէվանի, Աբարանի, Բ'ասենի Վանի, Մուշի* են), իսկ ազգակցական հարաբերություն ցույց տվող բառերի և դրանցով բաղադրված բարդությունների՝ ձևավորվում է հոլովանիշ հիմքի և *-ոջ* թեքության համա-

դրությամբ (*անեքոճ, հ'ընգեքոճ, տիրոճ, քրքոճ, կիսրոճ* են), ժամանականիշ բառերինը՝ *-վա* հոլովական վերջավորությամբ (*ամառվա, հ'անափողվա, հ'իրգընվա, շապտըվա* են):

Հոգնակի թվաձևերի սեռական հոլովը կազմվում է *ու* հոլովանիշ թեքույթով (*անըններու, բ'երըններու, գ'իշերներու, գ'օղերու, դ'անգըներու, շըներու, կօվերու, օշխըրներու, քաղկըներու, ջ'ըրերու, տըներու* են): Բասենի այս խոսվածքում բացառական հոլովի իմաստը արտահայտվում է հիմնականում *-են* վերջավորությամբ, չնայած երբեմն գործածվում է *ից* վերջավորությունը (*աղվեսեն-աղվեսներեն, անեքոճեն-աներներեն, հ'աշխըրկեն-հ'աշխըրներեն, Առշագեն, հաճիծ/հաճեն-հաճերեն, ձ'են(կ)են-ձ'եններեն, գ'իլեն// գ'իլուծ-գ'իլերեն/գ'իլանեն, թօռեն-թօռներեն, տընեն-տըներեն* են): Մեծ Մանթաշ գյուղի խոսվածքում տեղանունների բացառականը դրսևորվում է *ու* հոլովանիշ վերջավորությամբ՝ *Էրեվընու, Աբարանու, Արտըգու, քաղկու* (*Ատտըգու* ախճիկ էն հ'ուգե, Գ'ալըդ հուրդի՞ծ է: *Մանտըշու* գ'ուկամ):

Բացառական հոլովի ուշագրավ մեկ այլ ձև ևս ունի Կարնո բարբառի Մեծ Մանթաշի խոսվածքը: Բացի նշված ձևերից՝ խոսվածքում բացառականը արտահայտվում է նաև *էցեն (էծեն)* վերջավորությամբ: Օրինակ՝ *Առշագէծեն, ճամպէծեն, աղվեսէծեն, բ'երներծեն, գ'էղէծեն, գ'ինէծեն, իշէծեն, մառտէծեն, քրտէծեն, հօրէծեն, լէզվէծեն* (Ինօնկ Աղասու *քրտէծեն* բ'ըռնաձ ման կուդան: Էս փարեն *ճամպէծեն* էմ գ'ըղէ): Կարծում ենք՝ այս յուրահատուկ վերջավորությունը ձևավորվել է բացառականի *ից* և *էն* կրկնակի հոլովիչների համադրումից, ճիշտ այնպես, ինչպես մահ ու+ան՝ *մահվան*, կամ դիմ+աց +ի՝ *դիմացի*:

Գործիական հոլովը արտահայտվում է *-ույ* վերջավորությամբ համադրված կազմություններով (*հ'աշխըրքօւ-հ'աշխըրնե-*

րօվ, գ'էղօվ-գ'էղէրօվ, դ'ըռնօվ-դ'ըռնէրօվ, կարմընջօվ-կարմընջէրօվ, ծօվօվ-ծօվէրօվ, ամսօվ-ամսընէրօվ, քըրօծօվ-քուրէրօվ են):

Մյուս արևմտյան բարբառների նման խոսվածքը չունի *ուս* ձևությամբ ներգոյական հոլով: Ներգոյական հոլովի իմաստը դրսև-վորվում է վերլուծական կազմությամբ՝ սեռական հոլովաձևով և *մէճ* հետադրությամբ բաղադրված, ընդ որում՝ մեջ կապը միշտ գործածվում է *ը* հոդի հետ (*բօստընի մէճը, գ'էղի մէճը, ք'էրնի մէճը, կըջըջի մէճը, գ'էղէրու մէճը, ջ'ըրէրու մէճը, օրօծկնէրու (օրորոց-նէրի) մէճը, հօղէրու մէճը* են):

Կարնո բարբառի Բասենի խոսվածքում առկայացման կարգին վերաբերում են միայն որոշյալության և ստացականության քերականական իմաստները: Մեծ Մանթաշ գյուղի խոսվածքում որոշյալությունը դրսևորվում է *ը* և *ն* որոշիչ հոդերով: Ն որոշիչ հոդը գործածվում է ձայնավորահանգ բառերի դեպքում (Ծառը ծաղգավ: Կօվն էր ծընէ: Լիզուն հ'էրգան է: Պաղը, տունը ավիրվավ: Ինօր էձը սատկավ: Էրէխէն ամանը ջ'առտէծ): Ստացականության իմաստը ձևավորվում է *ս, զ* հոդերով (Օրինակ՝ *Գ'ըլօխըս* ցավա գը: *Հ'օղնէ-ըըս* հ'առաճ չէն էրտա):

Ածականի բաղդատական աստիճանը ձևավորվում է հիմնականում արդի գրական հայերենի նման՝ ածականի դրական աստիճանին *ավելի* (խոսվածքում՝ *հ'ավելի*) բառի առադրմամբ: Սակայն տարեցների խոսքում հանդիպում է նաև *ջիլիզ* բառով կազմված ածականի բաղդատական աստիճանը (Հ'ինկը էդօրէն *ջիլիզ* ուժէղ է), որի մասին հիշատակում է նաև Հ. Մկրտչյանը¹¹:

Ածականի գերադրական աստիճանը կազմվում է *ամենա*-ածանցով կամ *ամեն*-ի հոլովված ձևով՝ *հ'ամենէն*, իսկ տարեցների

¹¹ Հ. Մկրտչյան, *Կարնո բարբառը*, էջ 54-55:

խոսքում նաև՝ *ջ'իլիզէն* գերադրականի ձևով (*հ'ամէնածանդը* կամ *հ'ամէնէն ծանդը*, «Սատոյի ախճիզը *ջ'իլիզէն* դօճաղ է»):

Շիրակի տարածքի Բասենի՝ խնդրո առարկա խոսվածքում գործածվում են քանակական, դասական և բաշխական թվականները: Ընդհանրապես խոսվածքի թվականները արդի գրական հայերենի թվականներից էական տարբերություններ չեն դրսևորում՝ բացառությամբ բարբառի հնչյունական արտաբերական առանձնահատկությունների: *էրզու* թվականի վրա որոշ դեպքերում ավելանում է *ս* հնչյունը՝ *էրզուս*, *յոթ*-ը տարեցների խոսքում նաև՝ *օխտը*:

Թվականի բաշխականության իմաստը դրսևորվում է քանակական թվականի կրկնությամբ՝ *էրզու(ս)-էրզու(ս)*, *հ'իրէկ-հ'իրէկ*, *յօւ-յօւ* ևն:

Ես, *դու*, *մենք*, *դուք* անձնական դերանունների տրական հոլովը այս խոսվածքում կազմվում է գրաբարյան հոլովաձևների (*ինձ*, *մէզ*, *քէզ*, *ձէզ*) հնչյունական տարբերակների և *ի* վերջավորության բաղադրությամբ՝ *ընձի*, *քէզի*, *մէզի*, *ձէզի*: Հայցական հոլովի իմաստը դրսևորվում է տրականաձև կազմությամբ (սիրէ գը *ընձի*, *քէզի*, *մէզի*, *ձէզի*): Անձնական դերանունների բացառական հոլովաձևը ձևավորվում է տրականի հիմքից *-էն* վերջավորությամբ (*ընձէն*, *քէզէն*, *մէզէն*, *ձէզէն*, *հ'իրանէն*, *հ'իրանձէն*), գործիականը՝ *-նօլ* հոլովանիշ թեքույթի զուգադրությամբ (*ընձնօլ*, *քէզնօլ*, *մէզնօլ*, *ձէզնօլ*, *հ'իրանօլ*, *հ'իրանձօլ*): Եզակի 3-րդ դեմքի իմաստը արտահայտվում է *հ'ինկը* կամ *էնիզ* (*Հ'ինկը* գ'ընած կամ *էնիզ* գ'ընած), հոգնակի 3-րդ դեմքինը՝ *հ'իրանկ* կամ *ինօնկ//էնօնկ* (*Հ'իրանկ* (*ինօնկ//էնօնկ*) գ'ընածին) ձևերով:

Ըստ Վ. Կատվայանի՝ այս տարածաշրջանում «Դերանունների համակարգում ընդհանուր են *ի*, *իզ* հավելյալ մասնիկները՝ *էսի*,

էղի, էնի, քսիգ, ըղիգ, ընիգ, երբեմն՝ *էսիգ, էղիգ, էնիգ*¹²: Հարկ է փաստել սակայն, որ Բասենի այս խոսվածքում ցուցական դերանունների *քսիգ, ըղիգ, ընիգ* տարբերակների փոխարեն գործածվում են *իսի, իղի, ինի, իսիգ, իղիգ, ինիգ* հնչյունափոխական տարբերակները: Մեծ Մանթաշ գյուղի երիտասարդ սերնդի բարբառային խոսքում նկատելի է նաև *ը*-ով տարբերակը (որը հավանաբար Գյումրու խոսվածքի ազդեցությամբ է պայմանավորված)՝ *քսիգ, ըղիգ, ընիգ*, իսկ տարեցները գործածում են *իսիգ, իղիգ, ինիգ* տարբերակները: Օրինակ՝ *իսիգ ծառ է, իսի տունը, էնիգ (ինիգ) սիրէ գ ը ընիգ, իսիգ է պիջիգը, ինի մառտը* և այլն: Այս դերանունների հոգնակի թվի ձևերն են՝ *էսոնկ//իսոնկ, էղոնկ//իղոնկ, էնոնկ//ինոնկ*: Խոսվածքում պահպանվում է *այս, այդ, այն* (սա, դա, նա) ցուցական դերանունների եռանդամությունը՝ *էսի//իսի մառտը, էղի//իղի մառտը, էնի//ինի մառտը*: Սրանց սեռական-տրական հոլովաձևերը կազմվում են *այսը, այդը, այնը* տիպի հիմքով: Այսպես՝ *էսոր//իսոր* տունը, *էղոր//իղոր* տունը, *էնոր//ինոր շունը, Բսոր մօղէծավ, էղոր զարգէծ, ինոր ք'արէվ տըվավ*:

Բարբառախոսների խոսքում երբեմն նկատելի է արևմտահայ բարբառներին բնորոշ *hou, hoŋ, hoŋ* ցուցական դերանունների գործածությունը: Օրինակ՝ Հաճը *hoŋ* ղըրգէծի: Ինի մառտը *hou*՝ մեր տուն գ'ուկար: Բ'այը *hoŋ* է դ'ըրաձ, վերո': Եվ ինչպես Վ. Կատվալյանն է դիտարկել. «Ի տարբերություն խոսակցական արևելահայերենի՝ *համար, պէս, հէտ* կապերը հաճախ գործածվում են անձնական դերանունների ոչ թե սեռական, այլ տրական հոլովաձևերի հետ՝ *ընձի համար, քէզի մար/համար/, ընձի հէտ, ընձի պէս*»¹³:

¹² Վ. Կատվալյան, *Շիրակի մարզի բարբառային խոսքի ընդհանուր բնութագիրը*, Շիրակը հայոց բառ ու բանի գանձարան, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2023, էջ 70:

¹³ Վ. Կատվալյան, նշվ. աշխ., էջ 70-71:

Բասենի այս խոսվածքում *ռլ*/հարցական դերանունը դրսևորվում է *լօլ*//*լէլ* տարբերակներով (այս խոսվածքում *հ'օլ* ձևը չկա), իսկ եզակի սեռական հոլովը՝ *հ'նւ* (Ինիզ *հ'ն'ւ* տէսավ): *Ոլ* դերանվան հոգնակի ուղղականը դրսևորվում է եզակի ուղղականի հիմքով (*Վ'օլ* էգան: *Վօլ* օր էգան, էնօնկ էլ տիրածան):

Եզրակացություն

Ամփոփելով Շիրակի մարզի Մեծ Մանթաշ գյուղի բարբառային միավորի քերականական հատկանիշներից անվանական համակարգին բնորոշ իրողությունների քննությունը՝ կարող ենք ասել, որ այն, լինելով Կարնո բարբառի Բասենի մի խոսվածք, հանդես է բերում քերականական հետևյալ առանձնահատկությունները՝ 1. Խոսվածքը հատկանշվում է հոգնակիության յուրահատուկ դրսևորումներով, ինչպիսիք են *ք* հոգնակերտից առաջ բառավերջի *խ*-ի է դառնալը, (*քէռէկ, գ'ինէկ*): 2. Միավանկ բառերի (որոշ կենդանիների անունների) հոգնակիի կազմությունը *-ան* հոգնակերտով (*իշան, իձան, գ'իլան*): 3. Բասենի խոսվածքի կարևոր յուրահատկություններից է բացառականի *էգէն* վերջավորությունը, որը, կարծում ենք, ձևավորվել է բացառականի *ից* և *էն* կրկնակի հոլովիչների համադրումով (*ճամպէճէն*): 4. Խոսվածքի անվանական հոլովման համակարգը հատկանշվում է հիմնականում արտաքին թեքմամբ հոլովանիշ վերջավորություններով ինչպես եզակի, այնպես էլ հոգնակի թվում, ինչպես նաև եզակի թվի հարացույցում *ի* հոլովանիշ թեքույթի, իսկ հոգնակի թվում՝ *ռ* հոլովանիշի ընդհանրական արժեքով: 5. Դերանունների համակարգում ընդհանուր են *ի, իզ* հավելյալ մասնիկները՝ *իսի, իղի, ինի, իսիզ, իղիզ, ինիզ*: 6. Ածականի բաղդատական և գերադրական աստիճանները դրսևորվում են նաև *ջ'իլիզ, ջ'իլիզէն* փոխառյալ բառերով: 7. *Համար, պես,*

հետ կները խոսվածքում գործածվում են ոչ թե սեռական, այլ տրական հոլովածների հետ:

Օգտագործված գրականություն

Աճառեան Հ., Հայերեն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913:

Աճառեան Հ., Հայ բարբառագիտութիւն, Ուրուագիծ և դասաւորութիւն հայ բարբառների, Մոսկուա-Նոր Նախիջևան, 1911:

Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, 1951:

Գրիգորյան Ա., Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Ե., 1957:

Գևորգյան Լ., Շիրակի տարածքի խոսվածքների փոխհարաբերությունը, ատենախոսություն, Ե., 2012:

Կատվալյան Վ., Շիրակի մարզի բարբառային խոսքի ընդհանուր բնութագիրը, Շիրակը հայոց բառ ու բանի գանձարան, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2023:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Ե., 1986, հ. 2, Ե., 1988:

Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1977:

Հայկական Սովետական հանրագիտարան, հ. 2, Ե., 1976:

Ղարիբյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953:

Մկրտչյան Հ., Կարնո բարբառը, Ե., 1952:

Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972:

Khachatryan Hasmik- Bassen Speech in the Marz of Shirak (grammatical features).- In this article, the speech of Mets Mantash village, Artik Region of Shirak Marz, was examined as a manifestation of a speech of Bassen of the Karin dialect. The nominal system of the speech of Mets

Mantash shows quite remarkable facts. The article refers to the following grammatical features as characteristic of the Karin dialect: 1. In addition to the plural forming endings -er, -ner, the endings -k, -ik, -dik, -an, -ank, -dank, -enk, -onk are also used. 2. One of the unique manifestations of the plural forms of this speech is a) the i-e interchange before the plural forming ending K, as: *keri* > *kerek* (*płnł* > *płnłk*), *g'ini* > *g'inek* (*q'hłł* > *q'hłłk*). b) The formation of the plural of monosyllabic words (names of some animals) with the plural forming ending -an (*ishan* (*łzłł*), *idzan* (*łđłł*), *g'ılan* (*q'łłłł*)). 3. One of the remarkable facts of Bassen speech is the ending -etsen of the ablative case, which, apparently, is formed by the combination of the both ablative endings -ets and -en (*ktits* > *ktitsen* (*płnłđłđ+łł* > *płnłđłđłł*), *champits* > *champitsen* (*đłłłłłđłđ+łł* > *đłłłłłđłđłł*)). 4. Additional particles *i*, *ig* are used in the pronominal system: *isi*, *idi*, *ini*, *isig*, *idig*, *inig* (*łłł*, *łłłł*, *łłłł*, *łłłłq*, *łłłłq*, *łłłłq*). 5. The forms of the demonstrative pronouns *hos*, *hod*, *hon* (*hou*, *hoł*, *hoł*) are very common. 4. The comparative and superlative degrees of the adjective are also formed by the borrowings *j'iliz*, *j'ilizen* (*ł'łłłq*, *ł'łłłłłł*).

Keywords. Dialect of Karin, Bassen speech, Plural, Genitive case, Ablative case, Personal pronoun, Adjective.

Khachatryan Hasmik, PhD in Philology, Institute of Language named after H. Acharyan of NAS RA, Senior Researcher.

Хачатрян Асмик- Басенский говор в Ширакской области (грамматические особенности).- В данной статье объектом исследования говор села Мец Манташ Артыкского района Ширакской области - как проявление одного говора Басена диалекта Карно. В именной системе говора Мец Манташа проявились весьма примечательные реалии. В статье говорится о следующих грамматических особенностях, характерных для диалекта Карно: 1. Кроме окончаний *-ер*, *-нер*, образующих множественное число, также употребляются окончания с формообразующим *р* (-к^h): -к^h, -ик^h, -дик^h, -ан, -анк^h, -данк^h, -енк^h, -онк^h. 2.

Одним из своеобразных проявлений множественного числа является: а) превращение "и" в "э" перед формообразующей согласной K^h (ϱ) в окончании слова во множественном числе, например: $k^h\acute{e}r\acute{i}$ > $k^h\acute{e}r\acute{e}k$ ($p\acute{t}n\acute{h}$ > $p\acute{t}n\acute{t}\acute{y}$), $g^h\acute{i}n\acute{i}$ > $g^h\acute{i}n\acute{e}k$ ($q^h\acute{h}\acute{u}h$ > $q^h\acute{h}\acute{u}t\acute{y}$). б) Образование множественного числа односложных слов (названий некоторых животных) с помощью формообразующего "-ан" (ишán ($h\acute{z}w\acute{h}$), идзán ($h\acute{d}w\acute{h}$), гилán, ($q^h\acute{h}\acute{u}w\acute{h}$). 3. Одним из примечательных фактов басенской речи является аблативное окончание -эц́эн, которое, по всей видимости, сформировалось в результате сочетания аблативного -h g (-иц) и -t́ú (эн) двойных морфем ($k^h\acute{t}^h\acute{i}c$ > $k^h\acute{e}c\acute{e}n$ ($p\acute{r}w\acute{h}\delta+t\acute{u}$ > $p\acute{u}t\delta t\acute{u}$), чамп́иц > чамп́эц́эн ($\acute{d}w\acute{u}w\acute{h}\delta+t\acute{u}$ > $\acute{d}w\acute{u}w\acute{t}\delta t\acute{u}$). 4. В системе местоимений употребляются дополнительные частицы -и, -иг: *иси, иди́, уни́, иси́к^h* (*исíg*), *идиг* (*идíg*), *иниг* (*инíg*) (*h\acute{u}h*, *h\acute{u}h*, *h\acute{u}h*, *h\acute{u}h\acute{q}*, *h\acute{u}h\acute{q}*, *h\acute{u}h\acute{q}*). 5. Весьма распространены формы указательных местоимений *h\acute{o}c*, *h\acute{o}d*, *h\acute{o}n* (*hou*, *ho\eta*, *ho\acute{u}*). 4. Собирательная и превосходная степени прилагательного выражаются также заимствованными словами *джили́з*, *джилизэ́н* (*\acute{z}^h\acute{h}\acute{h}\acute{q}*, *\acute{z}^h\acute{h}\acute{h}\acute{q}t\acute{u}*).

Ключевые слова: диалект Карно, говор Басена, множественное число, родительный падеж, аблатив, личное местоимение, имя прилагательное.

Хачатрян Асмик, кандидат филологических наук, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА, старший научный сотрудник.